

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

A doktori disszertáció tézisei

Sólyom Márk

Epitome de Caesaribus

—

Az utolsó latin nyelven írt pogány történeti
munka

Történelemtudományok Doktori Iskola

Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár, a Doktori Iskola vezetője

Ókortörténeti Doktori Program

Dr. Németh György DSc, egyetemi tanár, a Doktori Program vezetője

A bizottság tagjai:

Elnök: Dr. Németh György DSc, egyetemi tanár

Bírálok: Dr. Grüll Tibor DSc, egyetemi docens
Dr. Székely Melinda PhD, egyetemi docens

Tagok: Dr. Bajnok Dániel PhD, egyetemi adjunktus
Dr. Patay-Horváth András PhD, egyetemi adjunktus

Póttagok: Dr. Takács Levente PhD, egyetemi docens
Dr. Lindner Gyula PhD, egyetemi tanársegéd

Témavezető: Dr. Hegyi W. György PhD, egyetemi adjunktus

Budapest, 2018

I. A dolgozat témaválasztása és célja

Disszertációm az *Epitome de Caesaribus*szal, vagyis a középkori kódexekben a *Libellus de vita et moribus imperatorum breuiatus ex libris Sexti Aurelii Victoris a Caesare Augusto usque ad Theodosium* címmel ellátott, 48 fejezetből álló breviáriummal foglalkozik. Ez a IV-V. század fordulóján keletkezett munka az utolsó latin nyelven íródott pogány történeti mű, tehát kijelöli a korszakhatárt is az ókori és a középkori historiográfia között. Az *Epitome* keletkezésének idején már a kereszténység volt a Római Birodalom államvallása, sőt az utolsó pogányok által támogatott ellencsászár, Eugenius is legyőzetett, azonban Róma városában még éltek olyan konzervatív szenátorok, akik őrizték a régi hagyományokat. Ennek a Quintus Aurelius Symmachus, illetve Virius Nicomachus Flavianus által vezetett szenatori csoportnak lehetett a tagja fiatalabb korában az *Epitome* ismeretlen szerzője is. Dolgozatom először tisztázza a breviáriummal kapcsolatos, tudományos körökben is élő félreértéseket, majd a szöveghagyomány vizsgálata és a magyar nyelvű fordítás és kommentár után mikroszinttől (a szövegtől) makroszintig (a korszak bemutatásáig) vizsgálja az *Epitomet*, amely iránt az utóbbi években Közép-Kelet-Európában is megnőtt az érdeklődés, hiszen 2012 és 2015 között elkészült a mű román és lengyel fordítása is. A 395 és 408 között keletkezett utolsó latin nyelvű pogány történeti munka nemcsak azért érdekes, mivel szimbolikus jelentőséget tulajdoníthatunk neki korszakzáró mivolta miatt, hanem azért is, mivel Nerva császár uralkodásáról (96-98), Septimius Severus imperátorrá történő kikiáltásának (193) helyszínéről, Aurelianus 270/271. évi germán háborúiról, vagy épp Diocletianus haláláról (313) rendkívül fontos, egyedülálló adatokat is az utókorra hagyományoz. Emellett azonban kétségtelenül sok hiba és téves adat jellemzi a breviáriumot, amelyeket a kommentárban javítani kellett.

A dolgozat célja egyrészt az *Epitome de Caesaribus* első teljes magyar nyelvű fordításának, illetve a munka magyar kommentárjának az elkészítése volt, másrészt – a disszertáció szűkös terjedelmi keretei ellenére – megpróbáltam többé-kevésbé teljes képet adni nemcsak a breviáriumról, az ismeretlen szerzőről és az auctor érdeklődési köreiről, hanem magáról a történelmi korszakról is, amelyben a mű keletkezett. Elemeztem továbbá a IX. századi Gudianus Latinus 84 kódex megszerzett fényképes változatát, amely az *Epitome* legrégebbi kéziratát tartalmazza, s amelyből munkám végén, a képtárban fényképeket is közöltem. A breviárium kommentárjában kiemelt fontosságú információként kezeltem a kronológiai megállapításokat, az epitomátor hibáit és egyedi adatait, illetve a kvantitatív információkat és az ellencsászárokról, uszupátorokról szóló szöveghelyeket. Hipotézisem szerint az epitomátor

által szerepeltetett rendkívül sok ellencsászár (szám szerint harminchat) segít pontosítani a breviárium keletkezési idejét is. Térképen ábrázoltam továbbá a munkában előforduló földrajzi helyeket, illetve az *Epitome* által említett ellencsászárok kikiáltási helyszíneit, s az így kapott információkból kirajzolódott – Róma és Észak-Itália mellett – Gallia kiemelkedő szerepe a műben. Ezt az információt felhasználtam a mű keletkezési idejével kapcsolatos hipotézisem megfogalmazásához is.

II. A dolgozat felépítése

A fordítás és a kommentár után disszertációmban a szöveggel, a szerzővel, illetve a korszakkal kapcsolatban felmerülő legfontosabb kérdésekre próbáltam meg válaszokat adni. Mi a köze a munkának Aurelius Victorhoz és a *Liber de Caesaribus*hoz? Mi jellemzi az *Epitomet* közlő legrégebbi fennmaradt kéziratot, a IX. századi Gudianus Latinus 84 kódexet? Melyik ókori munkák voltak az epitomátor forrásai? Milyen műfajú az *Epitome* és mikor keletkezett? Hogy épülnek fel a breviárium egyes fejezetei? Milyen információkat közöl az utolsó ismert latin nyelvű, pogány szerző által írt történeti munka Pannoniáról? Ki volt az ismeretlen epitomátor? Milyen társadalmi státusz és vallás jellemezte az ismeretlen auktort? Milyen témák érdekelték a szerzőt a szöveghelyek alapján? Milyen volt a IV-V. századi Róma miliője? Hogyan lett a kereszténység a birodalom domináns vallása és milyen módszerekkel szorította háttérbe a pogány kultuszokat? Kik voltak az utolsó pogányok? – tettem fel a kérdéseket.

1. *Bevezetés:* A bevezetésben tisztáztam, hogy a középkori kódexek állításaival ellentétben az *Epitome de Caesaribus*nak semmi köze Aurelius Victorhoz, hiszen egy emberöltő választja el egymástól Victor *Liber de Caesaribus*át és az ismeretlen epitomátor breviáriumát. Az „*Epitome de Caesaribus*” is egy modern cím csupán, Johannes Arntzen 1733-as szövegkiadása után nevezték el így véglegesen az ismeretlen szerzőjű munkát.

2. *Szöveghagyomány és kutatástörténet:* Végigkísértem a breviárium továbbélését a korai középkortól a XXI. századig. 417-ben Orosius már felhasználta az *Epitomet* keresztény szellemiségű történeti művének a megírásához. A VII. századi *De Terminatione Provinciarum Italiae* című munka volt az első mű, amely a breviáriumot Aurelius Victorral hozta összefüggésbe, ezután valamennyi középkori kódex Victor epitoméjének tartotta a rövid történeti munkát, míg a humanisták rá nem mutattak a *Liber de Caesaribus* és az *Epitome de*

Caesaribus közötti különbségekre. Egy egész alfejezetet szenteltem a IX. századi Gudianus Latinus 84 kódexnek, amelyben a munka legrégebbi utókorra maradt teljes kézírata olvasható. A másoló szerzetes két helyen is kihagyott szavakat a kódexből, az egyik helyen Ovidius munkájának címét (*Ars Amatoria – Epit. de Caes.* 1.24.) hallgatta el szándékosan, míg a másik helyen egy tárgyesetben lévő tulajdonnév (*Aquileiam – Epit. de Caes.* 25.2.) hiányzik a szövegből. Rámutattam arra, hogy a másoló szerzetes nem tudott görögül, hiszen latin betűkkel adta meg az *Epitome* görög szavait, illetve nem ismerte jól a római történelmet sem, hiszen lapszéli jegyzeteiben a legitim uralkodókat sok esetben összekeverte az ellencsászárokkal. Az újkorban megjelentek a mű első fordításai, valamint ekkorra (a XIX. századra) datálhatók a breviáriummal kapcsolatos első tudományos eredmények is. A késő ókori munka modern eredményei közül Jörg Schlumberger 1974-ben, illetve Michel Festy 1999-ben megjelent könyveit kell kiemelni.

3. *Magyar fordítás:* Az *Epitome de Caesaribus* első teljes magyar nyelvű fordítása a mű 1961. évi Teubner-féle kiadása alapján készült. Eddig csupán a Iulianus császártól (361-363) Theodosiusig (379-395) tartó részek voltak olvashatók magyar nyelven Patay-Horváth András tolmácsolásában.

4. *Kommentár:* A magyar nyelvű kommentár a három legjelentősebb *Epitome*-kommentár (Schlumberger 1974-es német nyelvű disszertációja, Festy 1999-es francia nyelvű könyve, illetve Zugravu 2012-es román kommentárja) figyelembe vételével készült, ezeknél azonban nagyobb figyelmet szenteltem a kronológiának, a kvantitatív adatok elemzésének és az ellencsászároknak, uszupátoroknak. Megjegyzendő, hogy Schlumberger úttörő munkája leginkább a forráskutatásra, tehát az epitomátor által felhasznált források és az *Epitome* közötti hasonlóságokra és különbségekre fókuszál, ezért mostohán bánik – a téma megközelítése miatt nem is kifogásolható módon – a kronológiával, illetve a mainál szűkösebb ismeretanyag miatt apróbb hibákat is elkövet, ráadásul nem emeli ki mindenütt az *Epitome* szerzőjének téves és egyedi adatait sem. Festy közel kétszáz oldalas kommentárja a német történész könyvéhez hasonlóan monumentális, továbblépés azonban az, hogy a francia szerző számos olyan szöveghelyet is idéz és magyaráz, amelyek Schlumbergernél még nem szerepeltek, valamint a francia szerző a legújabb kutatási eredményeket is ismerteti. Festy külön fejezetben tárgyalja az epitomátor történeti tévedéseit és egyedi adatait, ugyanakkor ezek az információk néhány esetben kiegészítésre szorulnak, például az ellencsászárok esetében. Zugravu munkája a német és különösen a francia történész könyvének aktualizálása

és új adatokkal történő kiegészítése. A román történész alaposága dicséretre méltó, a három kommentár közül ez a munka számít a legterjedelmesebbnek és a legalaposabbnak.

5. *Az Epitome*: Az ötödik fejezet magával a szöveggel foglalkozik. Meghatároztam a késő ókori munka forrásait, műfaját, pontosítottam az *Epitome* keletkezési idejét, bemutattam hogyan épül fel egy-egy fejezet a breviáriumban, illetve kigyűjtöttem a Pannoniáról szóló szöveghelyeket, amelyek közül a Septimius Severus savariai kikiáltásáról szóló mondat különösen nagy forrásértéket képvisel (*Epit. de Caes.* 19.2.).

6. *Az ismeretlen szerző*: A hatodik fejezetben arra próbáltam választ adni, hogy ki volt az ismeretlen epitomátor. Schlumberger széles körben elfogadott hipotéziséből indultam ki, aki szerint az ismeretlen auctor nemcsak felhasználta Virius Nicomachus Flavianus 390 körül keletkezett *Annales*-ét munkája megírásához, hanem ismerte is a 394. évi frigidusi csata után öngyilkosságot elkövető pogány szenátort. Az epitomátor tehát tagja lehetett a Macrobius-féle „Symmachus-körnek”, s ahogy Festus, illetve Eutropius is császári felkérésre írta meg breviáriumát, úgy talán az *Epitome* is egy uralkodó (Honorius nyugatrómai császár) felkérésére készült el. Foglalkoztam a szerző pogánysága és neoplatonista elvei mellett az auctor *henoteista* koncepciójával és a Naphoz, illetve a napistenhez fűződő feltételezett kapcsolatával is. A hatodik fejezet végén az epitomátor érdeklődési köreit vizsgáltam. Az *Epitome* nem hétköznapi breviárium, hiszen biográfiai jelleget is magán visel a munka, s anekdotákkal színesítve tárgyalja az imperátorok életét és erkölcsét. A számos *exemplum* „királytükör” jellegűvé teszi a művet, mivel a szerző sok esetben azon moralizál, hogy milyennek is kellene lennie egy ideális imperátornak. Az epitomátor érdeklődést mutat továbbá a császárok szexualitása, érdekes szokásai, illetve a véres események és a halálesetek iránt is. A szövegben összesen 108 haláleset szerepel, amelyek közül 75 gyilkosságot mutat be, s sok esetben sajátos fekete humorral is találkozhatunk a műben. A szerzőt foglalkoztatják a reáltudományok (orvoslás, építészet), illetve – ahogy arról már volt szó – az ellencsászárok is.

7. *Az utolsó pogányok*: A hetedik fejezet a korszakot, a IV-V. századot próbálta meg pogány szemszögből bemutatni. Hogyan lett államvallás a IV. század végén a Diocletianus által üldözött Krisztus-hitből? Meddig tudtak tisztségekhez jutni a régi kultuszok hívei a keresztény államvezetésben? Kik voltak az utolsó pogányok? Milyen eszközökkel szorították háttérbe a keresztény imperátorok az ősi kultuszokat? Bemutattam az utolsó pogány

történetírókat is, illetve egy időrendi táblázatot is készítettem, amely segít jobban áttekinteni a késő ókor (IV-VI. század) legfontosabb politikatörténeti, vallástörténeti és kultúrtörténeti eseményeit.

8-10. *Összefoglalás, Bibliográfia, Képjegyzék:* A munka legfontosabb megállapításainak, illetve a felhasznált forrásoknak és szakirodalomnak az összegzése. A képjegyzékben kommentárral ellátott fényképeket közöltem a IX. századi Gudianus Latinus 84 kódexről, amely az *Epitome de Caesaribus* legrégebbi ismert kéziratát tartalmazza.

III. A dolgozat eredményei

- Az *Epitome de Caesaribus* első teljes magyar nyelvű fordítását és kommentárját tartalmazza a dolgozat.
- Az *Epitome* Caliguláról szóló szöveghelye nyomán (*Epit. de Caes.* 3.9.) megvizsgáltam a kommentárban a harmadik római császár Puteolanusi-öbölben felépített hídjáról szóló, ókori auktoroknál fellelhető adatokat (72-73. oldal). Megállapítottam, hogy a Portus Iulius kikötőt is magában foglaló öböl a császárkorban többször is jelentősen átalakult, mérete pedig az emberi tevékenység és / vagy a környezeti változások (földrengések, a Vesuvius kitörései) nyomán egyre kisebb lett. Caligula hídját és ezáltal a Puteolanusi-öböl átmérőjének nagyságát Iosephus Flavius az I. század végén még 5554 méter hosszúságúnak (30 stadion), Suetonius a II. század elején 5332 méter hosszúságúnak (3600 passus), Cassius Dio a III. században 4814 méter hosszúságúnak (26 stadion), míg az *Epitome de Caesaribus* a IV-V. század fordulóján már csak 4443 méter hosszúságúnak (3 mérföld) írta le.
- Részletes kommentárral láttam el az *Epitome*ben szereplő valamennyi olyan szöveghelyet, amely ellencsászárokról számol be. Ugyanilyen alapossággal írtam a kvantitatív információkat tartalmazó idézetekről is.
- Megállapítottam, hogy az epitomátor több szöveghelye is a Nappal, vagy a napistennel foglalkozik, ezeket a szöveghelyeket pedig megpróbáltam összefüggésbe hozni az ismeretlen szerző vallásosságával is. *Epit. de Caes.* 1.20. Augustus császárt a napistenhez hasonlítja, *Epit. de Caes.* 4.9. a fönix, vagyis a napmadár feltűnéséről

számol be, *Epit. de Caes.* 12.12. egy Nerva halála utáni napfogyatkozásról ír, amely az imperátor istenné válását szimbolizálja, *Epit. de Caes.* 23.2. név szerint megemlíti Elagabalus császár nagyapját, aki Sol papja volt, míg *Epit. de Caes.* 35.5. Aurelianus arany ruhájáról értekezik, vagyis Solhoz hasonlítja a Sol kultuszt Rómában forradalmasítani igyekvő imperátort, aki „nem különbözött Nagy Sándortól, vagy Caesartól, a diktátortól.” Az ismeretlen epitomátor tehát szimpatizált a napisten kultuszával, s *henoteista* koncepciókat követett.

- Összegyűjtöttem a Pannoniáról szóló valamennyi *Epitome*-szöveghelyet. Összesen 25 utalás van a munkában tartományunkra. Ezek közül a legfontosabb a Septimius Severus császárrá emelésének helyszínéről szóló információ (*Epit. de Caes.* 19.2.), amely a *Historia Augustával* ellentétben nem Carnuntumot, hanem Savariát nevezi meg helyszínként. Šašel Kos hipotézise szerint Aurelius Victor *Liber de Caesaribus*ában azért nevezi Severust császárrá történő kikiáltásakor tévesen Syria *legatus*ának, mert „Syria” és „Savaria / Sabaria” hangalakjukat tekintve összekeverhető földrajzi nevek.
- Disszertációm egyik legfontosabb hipotézise, hogy az *Epitome de Caesaribus* keletkezésének *terminus post quem*je a vandál-alán-szvév törzsszövetség betörése Galliába, amelynek az időpontját (406. december 31.) Prosper Tiro Aquitanus hagyományozta ránk. Mivel támasztom alá ezt a felvetésemet?

1. Az *Epitome de Caesaribus* elhallgatja a vandál származású *magister militum*, Stilicho nevét, holott ő a korszak (394/395-408) legfontosabb történelmi szereplője a Nyugatrómai Birodalomban. Az epitomátor célzottan alánellenes sorai is furcsák, amikor az alánok 394-ben a frigidusi csatában, 402-ben Pollentiánál, 406-ban pedig Faesulaenál segédcsapatokkal támogatták a Theodosius-dinasztiát. A vandál-alán-szvév galliai betörés nyomán azonban tudjuk, hogy Stilicho-ellenes, illetve vandál- és alánellenes hangulat lett úrrá Itáliában. A *magister militum* annak köszönhetette negatív megítélését, hogy ő volt az a személy, aki Radagaisus gótjainak a támadására (406) válaszul Itáliába parancsolta a Rajna menti római csapatok nagy részét, s ezáltal lehetőséget adott az év végi vandál betörésre. Azzal is megvádolták – teljesen alaptalanul – a vandál származású fővezért, hogy ő hívta be Galliára támadó „testvéreit” a birodalomba.

2. A késő ókori breviáriumok közül az *Epitome de Caesaribus* nevezi meg a legtöbb ellencsászárt, szám szerint harminchatot. Úgy gondolom, hogy a munkában szereplő uszupátorok magas számát az aktuálpolitika indokolhatta. 407-ben összesen négyen kiáltották ki magukat ellencsászárként a nyugati provinciákban: Marcus, Gratianus, III. Constantinus, valamint III. Constantinus fia, Constans *caesar*.

3. Térképen ábrázoltam az *Epitome de Caesaribus*ban szereplő földrajzi neveket, illetve a munkában megnevezett ellencsászárok kikiáltási helyszíneit. A térkép alapján egyértelmű, hogy az ismeretlen szerző Rómát, illetve Észak-Itáliát ismerte a legjobban a Római Birodalom területei közül, Itálián kívül azonban szembetűnő Gallia dominanciája. Galliát összesen tizenháromszor nevezi meg az epitomátor, ezen felül pedig az alábbi galliai városok is szerepelnek a breviáriumban: Lugdunum, Narbona, Massilia, Argentoratum, Argentaria, Arelatensis, Vienna. Feltételezhető tehát valamilyen kapcsolat az epitomátor, illetve Gallia között, de elképzelhető, hogy Gallia is csupán az aktuálpolitika (vandál-alán-szvén 407. évi fosztogatások) miatt szerepel oly gyakran a breviáriumban.

A rajnai ripa vandál-alán-szvén áttörése indította el azt a folyamatot, amelynek következtében 407-ben Galliában, 409-ben Hispaniában, 410-ben pedig Britanniában is megrendült a római uralom. Az *Epitome* keletkezésének *terminus post quemje* tehát véleményem szerint 406. december 31, míg *terminus ante quemje* 408. május 1, tehát Arcadius császár halálának időpontja, aki még élő imperátorként szerepel a breviáriumban.

- Elemeztem a IX. századi Gudianus Latinus 84 kódexet, amely Vegetius katonai szakíró munkája mellett az *Epitome de Caesaribus* legrégebbi fennmaradt kéziratát tartalmazza. A breviárium középkori verziója egyetlen szerzetes munkáját dicséri, aki azonban két kisebb *Epitome*-részletet kihagyott a kódexből. Megvizsgáltam, hogy vajon miért nem szerepel a Gudianus Latinus 84 *Epitome*-verziójában Ovidius művének a címe (*Epit. de Caes.* 1.24.). Megállapítottam, hogy a másoló szerzetes a görög szavakat – Schlumberger állításával ellentétben – latin betűkkel adta meg, illetve lapszéli jegyzeteiben több alkalommal is összekeverte egymással a legitim császárokat az uszupátorokkal.

III. A disszertáció témájához kapcsolódó publikációk és előadások

1. Publikációk

- Sólyom Márk: Pogány egyistenhit a Római Birodalomban. Klio: Történelmi szemlélő folyóirat 2013/3. 60-68.
- Sólyom Márk: Usurpers from Illyricum in the fourth-century breviaria. In: Németh György, Bajnok Dániel (szerk.): *Miscellanea Historiae Antiquitatis: Proceedings of the First Croatian-Hungarian PhD Conference on Ancient History*. 2014. 179-188.
- Sólyom Márk: Késő ókori anekdoták az első római császárról. *Rubicon* 25/9. 82-83.
- Sólyom Márk: The *Epitome de Caesaribus* and the Thirty Tyrants. In: János Nagyillés, Attila Hajdú, Gergő Gellérfi, Anne Horn Baroody, Sam Baroody (szerk.) *Sapiens Ubique Civis I. - Proceedings of International Conference on Classical Studies*. Budapest, 2015. 179-188.

2. Előadások

- Sólyom Márk: The *Epitome de Caesaribus* and the Thirty Tyrants. *Sapiens Ubique Civis I*. Szeged, 2013. augusztus 28-30.
- Sólyom Márk: Az *Epitome de Caesaribus* és Augustus császár. XI. Magyar Ókortudományi Konferencia. Budapest, 2014. május 22-24.
- Sólyom Márk: Usurpers from Illyricum in the fourth-century breviaria. First Croatian-Hungarian PhD Conference on Ancient History. Budapest, 2014. október 2-3.
- Sólyom Márk: Gaius Caligula hídjá. XII. Magyar Ókortudományi Konferencia. Debrecen, 2016. május 26-28.
- Sólyom Márk: Parthenius, a „kétszer kasztrált” eunuch. XIII. Magyar Ókortudományi Konferencia. Szeged, 2018. május 24-26.